

DESPRE NUMELE LUI *DUMNEZEU* ÎN LIMBA ROMÂNĂ*

0. Problema denumirii personajelor sacre din Sfintele Scripturi (*Vechiul și Noul Testament*) a fost întotdeauna semnificativă teologic, deși în studierea textelor nu i s-a dat importanța meritată. Numele Divinității unice, numele lui Iisus Cristos și numele altor actori ai Evangheliilor au trecut prin multiplicări teologice sau laice pe care specialiștii *Bibliei* le-au luat în examinare aprofundată. Lucrările recente ale lui H. von Stietencron (1975), M. Rösel (2000) sau François Bovon (2007) ș.a. au adus în atenția cercetătorilor bibliști aspecte noi, nebănuite de importante, din istoria iudeo-creștinismului, mai ales în primele sale timpuri. Aceste *nomina sacra* apar odată cu *Biblia* ebraică (este cazul Tetragramei YAHWE) și continuă – începând din sec. II d.Cr. – cu numele lui *Iisus Cristos*, *Kyriós*, *Theós* (scrise complet sau abreviat, în greacă sau latină). Între cele două concepții teologice existau, totuși, deosebiri: în timp ce religia iudaică recurgea la un singur nume (ale unui unic Dumnezeu), creștinii dispuneau de mai multe *nomina sacra* (ceea ce, pentru evrei, era o blasfemie). Teologii creștini au relevat însă că, în Evanghелиi, creștinii se bazează pe numele lui Iisus, în puterea singulară a invocării nominale („în numele lui Iisus Christos din Nazaret, scoală-te și umblă!”, spune Petru, în *Faptele Apostolilor* 3, 6). Numele Divinității și al lui Iisus – credeau creștinii – salvează omenirea.

1. De aceea ne-am oprit și noi, din perspectiva creștinismului românesc, asupra acestor probleme. Cu atât mai mult cu cât asemenea preocupări istorice nu au fost întotdeauna în atenția filologiei și teologiei românești. Dar, pe alocuri, ele se intersectează cu preocupări ale noastre mai vechi publicate în „România literară” din anii 1975–1980, sub titlul *Despre lingvistică și realitate* (de fapt, o „cronică a limbii”). Atunci examinam, în perspectivă socioculturală, evoluția lat. DOMINUS în limba română. Adăugăm acum ceea ce nu am putut face atunci: analiza sensurilor religios-creștine ale termenului – și ale altor termeni sinonimi.

Ne referim îndeosebi la problema denumirilor Divinității unice în limba română. Româna de astăzi – spre deosebire de alte limbi romanice – dispune de mai multe posibilități de a-l invoca și a-l denumi pe Cel-de-Sus: *Dzeu*, *Domn* (*Doamne!*), *Dumne(d)zeu* –, fiecare caracterizată de o epocă (de cultură teologică), de o utilizare flexională, de o conotație semantică și de o distribuție teritorială

---

* Autorul mulțumește călduros doamnei Lubica Vychovalá-Jolly pentru ajutorul bibliografic pe care i l-a dat, privind îndeosebi creștinismul antic originar și iudeo-creștinismul.

diferite. Unii termeni au apărut odată cu primele texte sacre rotacizante (și limitate la epoca lor, sec. XV–XVI), altele, sunt ulterioare (epoca Diaconului Coresi, sec. XVI), altele au rămas limitate regional și, în sfârșit, altele sunt generale.

O singură caracteristică le este comună: toate sunt de origine latină și se regăsesc în alte limbi romanice, transmise direct, oral, sau indirect, pe calea culturii teologice.

2. Să începem cu lat. DĒUS (it. *Dio*, fr. *Dieu*, prov. sp. pg. *Dio(s)*).

DĒUS > rom. *Dzeu/Dzău* este primul termen, absolut și general, care denumește Divinitatea unică (ceea ce, în greacă, era *Theós*, în v.sl. *Bog* – termeni importanți pentru creștinismul românesc). Este de mirare faptul că filologia și teologia românească nu l-au semnalat.

Dzeu (cu varianta *Dzău*) apare în textele rotacizante alături de *Dumnedzeu*.

Semantic, *Dzeu* și *Dumnedzeu* ar trebui să fie identice. Urmărind însă utilizarea lor în textele vechi românești – mai ales în textele rotacizante –, observăm că flexiunea gramaticală, frecvența și distribuția sintagmatică sunt diferite: *Dzeu* pare a fi mai puțin folosit, dar este flexionat enclitic (cu forma de genitiv-dativ, vocativ singular-plural), iar *Dumnedzeu* este mai frecvent folosit (abreviat sau nu), și, uneori, – cu câteva excepții – articulat enclitic.

În *Texte românești* găsim confirmate aceste afirmații. Termenul *Dumnedzeu* nu se supune întotdeauna unei flexiuni paradigmatică (adică numai cu forme articulate de nominativ-acuzativ, genitiv-dativ singular). *Codicele Voronețean* (vezi Costinescu 1981), înregistrează cca 100 de ocurențe ale termenului *Dumnedzeu* (exclusiv în forma de singular, cu articol proclitic și, adeseori, abreviat) și numai 9 ocurențe *Dzeu* (dar cu flexiune enclitică: *Dzeul*, *Dzeului*, *Dzeule* etc.). Abrevierile celuiilalt termen *Dumnedzeu* (*Dndz(e)u*, cu art. hot. *-l* sau *lu-*) sânt relativ frecvente, dar tendința pare a fi de a se „respecta” integralitatea numelui Celui-de-Sus. Așadar, în textele vechi rotacizante, întâlnim două nume: *Dzeu* și *Dumnedzeu*; primul, întru totul flexionabil, celălalt, în general neflexibil gramatical.

Aceeași situație o regăsim în *Psaltirea Hurmuzachi* (vezi Gheție–Teodorescu 2005). *Dzeu* apare, clar, cu sensul „Dumnezeu”, alături însă de *Dumnedzău*. Iată câteva exemple: *blagoslovește-ne Dzeu, Dzău nostru* (Ps. 66, v. 7, fila 55^f, p. 142); *mă ascultași, Dzăule, pleacă ureachea ta mie* (Ps. 16, v. 6, fila 10^v, p. 98) (= „că n-ai auzit, Dumnezeule pleacă urechea ta”); *cerurile spunru slava Dzăului* (Ps. 18, v. 2, fila 14^f, p. 101) (= cerurile spun slava lui Dumnezeu); *împaratul mieu și Dzăul mieu* (Ps. 5, v. 3, fila 3^v, p. 89); *Dzeule, întoarce-ne* (Ps. 79, v. 4, fila 68^f, p. 155); *ajută noo, Dzeu, spāsitoriulu nostru* (Ps. 78, v. 9, fila 67^v, p. 155) etc. etc. Tot astfel, în *Codicele Voronețean: propovediiu ievanghelia Dzeului (Faptele Apostolilor)*, fila 10^v, v. 23–25/14, p. 248); *eu pre Dzeu, sîntu jidovinu* (*ibidem*, fila 19^f, v. 1–4/4–5, p. 265); *preutul Dzeului* (*ibidem*, fila 24^f, v. 4–7/1, p. 275) etc. În *Psaltirea Scheiană*, de asemenea, întâlnim sintagme precum *bunră-făgăduită Dzeului Isus Hristos* (I Petru II, fila 73^f, v. 2–6/10–11, p. 373); *după Dzeul cu duhul* (I Petru IV, fila 79^v, v. 3–7/11–12, p. 386) (în cazul *Dzeului Isus Hristos*,

sensul divin este evident). Alături, în alte locuri, apare și termenul *Dumnedzău*: *Dumnedzăul meu, pre tinre nedejdiu* (PH fila 4^v, 8^v; 13^f etc. *eu Dumnedzăul*, fila 14^v, *passim*) și chiar *D<o>m<nu>lui Dumn<e>dzău*, fila 15^f, 27^v), dar și *Domnului D<u>m<ne>dzeuli nostru*, fila 15^v (după cum se vede, și *Dumnedzău* apare – rar – declinat enclitic).

3. În câteva cazuri, *Dumnedzeu* apare și la plural, având însă un sens cu totul special. Iată exemplele: *nu sântu dumnedzei ceia ce-su cu mârule fapți* (*Codicele Voronețean, Faptele Apostolilor*, fila 3^f, v. 26–29/1–2); *nu e cuvinos ție în dumnedzei, Doamne* (Candrea 1916, ps. 85, v. 8, p. 177); *că mare e Domnulu [...] fricosu e spre toți dumnedzeii* (*ibidem*, Ps. 95, v. 4, p. 199); *ivise-va Dzeulu Dumnedzeilor în Sion* (*ibidem*, Ps 83, v. 8, p. 173); *ispovediți-vă Dzeului Dumnedzeilor* (*ibidem*, Ps 135, v. 2, p. 283). Dacă *Dzeu* și *Dumnedzeu* cu sensul lat. DEUS apare exclusiv în forme (paradigmatice sau inflexionale) de singular, formele de plural ale acestor substantive au sensul „zeițăți, idoli”. Față de aceștia, „de mână făcuți” („bolovani”), Divinitatea creștină unică este „Dzeul dumnedzeilor” (adică „Dumnezeul zeilor”) și se găsește în „Sion” (cf. în italiană *Dio degli iddei*). *Dzeu* are, în schimb, numai sensul „Divinitatea absolută, unică”. O examinare atentă a contextelor cu ocurența *Dzeu(l)* în textele noastre rotacizante, traduse neîndemânatic, ar putea distinge variațiile semantice-teologice ale termenului. În orice caz, o frază din *Simbolul credinței (Quicumque)*, compus de Sf. Atanasie, patriarhul Alexandriei (sec. IV)¹, pe care I.-A. Candrea o reproduce în *Psaltirea Scheiană*, arată o indiferență semantică între termenii *Dzeu* și *Dumnedzeu*: *așa e amu Dzeu tatăl, Dumnedzeu fiiul, Dumnedzeu Sfântul Duh, cei 3 Dumnedzei* și, mai departe: *pre Dzeu-tatăl* (lat. PATER EST DEUS) *nime nu l-au faptu, și [...] urul cuiși-i obraz Dzeu și Domnu* (Candrea 1916, p. 337). *Dzeu* este atribuit numai unicului divin DEUS, în timp ce dumnezeirea – adică a fi „Dumnezeu” – o au și Iisus, și Sf. Duh. Ei sunt cei „3 dumnezei”, adică Sf. Treime. *Dzeu* apare însă numai la singular.

Constatăm, că termenul *Dumnedzeu* se pretează și la alte derivații lexicale colaterale. Îl întâlnim în termenul *dumnezeie* „zeiță” (*a mariei dumnezeie casă, a Artemidei* – *Codicele Voronețean, Faptele Apostolilor* fila 5^f, v. 26–29/5–7), *nece hulindu dumnezeia voastră* (*ibidem*, fila 6^v, v. 35–38/11). Această posibilă trecere de la un concept divin creștin la un sens „păgân” ar fi un indiciu că *Dumnedzău* este o creație terminologică românească ulterioară lui (*D*)zeu. Poate că de aceea s-a recurs la „extinderea” solemnă a invocării Divinității supreme. Modul în care s-a aplicat acest introductiv semn de reverență îl putem urmări, în unele texte rotacizante. Iată-l în *Psaltirea Scheiană*: *învie, Doamne Dzeul meu, să se rădice mări ta* (Candrea 1916, Ps. 9, v. 33, p. 15), *în numele Domnului*

¹ Pentru Sf. Atanasie (293–373), vezi Laporte 2001, p. 83–108. Sf. Atanasie este un mare apărător al tezelor primului sinod din Niceea (321) și un neîmpăcat dușman al doctrinei „eretice” profesate de Arius și de susținătorii săi. Textul ar fi fost scris – se crede – în limba latină, în sudul Galiei, în sec. VI și este cunoscut sub numele *Quicumque*. A fost descoperit târziu.

Dumnezeului nostru kiemămu (*ibidem*, Ps. 19, v. 8, p. 33). (Așadar, DOMINUS–DOMINE-DEUS.)

Deducem din aceste exemple că *Dzeu* este, numele transmis direct (DEUS) al Divinității creștine unice în limba română. Dar ocurențele lui par a arăta că *Dzeu* începe să fie mai puțin întrebuințat chiar în textele rotacizante, iar *Dumnezeu* ocupă un loc preferențial. (Deși în *Psaltirea Scheiană*, cf. Dimitrescu 1973, *Dzeu* apare cu 80 de ocurențe, față de circa 60 ale termenului *Dumnezeu*). De altfel, în textele tipărite de Coresi, *Dzēju* nu mai este folosit (cu excepția *Paltirii slavo-române*). Iar *Dumnezeu*, utilizat în limbajul bisericesc (cf. *slavă lui Dumnezeu, Dumnezeule cel tarele* etc.) devine un termen „superior”, ecleziastic. Tot astfel *Domnul* (*Doamne!*)/*Dumnezeule*/. Formule precum *blagoslovește-ne, Dzeul, Dzeul nostru!* și *Dzee, Dzeul nostru!* sunt înlocuite cu *binecuvântează, Doamne* (*Dumnezeule*) *nostru!* (vocativul *Dzee!* în loc de *Dzeule!* trebuie semnalat!).

4. Termenul care s-a impus este *Dumnezeu*. Îl întâlnim și în *Psaltirea Scheiană*, la sfârșitul textului *Simbolului Crediinței* al Sf. Atanasie: *slavă începătorului și svrășitorului Dumnezeului, în veci* – o formulă intrată în limbajul cultului creștin românesc. *Dumnezeu* este o creație în care se recunoaște elementul *-dzeu* (< DĒUS). Ea corespunde lat. DOMINE-DEUS și are formații *similare* în alte limbi romanice: it. *Domine(d) dio*, fr. *Dame-dieu*, prov. *Domn(p) deu, Dom(p) deu*, pe care fiecare idiom neolatin și l-a „reconstruit”, conform evoluției fonetice, din lat. DOMINE-DEUS (calc după gr. *Kyrios ó Theós*, tradus din ebr. *'Adonāy*). Nu putem ști când a fost creată această construcție – dar ne putem gândi la o epocă în care cultul creștin putea întrebuința, deschis, în oficii divine, invocativul DOMINE! (sec. IV–V). Tot astfel, și rom. *Dumnezeu*. În prima parte a cuvântului apare *Dumne* – în care se recunoaște lat. DOMINE. Dar româna posedă o astfel de invocație: *Doamne!* – pe care o „moștenește” independent de *Dumne(d)zeu*, tot din latină (spre deosebire de toate celelalte limbi romanice, care o au pe cale cultă (vezi *infra*). Limitându-ne, aici, la limba română, menționăm că textul *Codicelui Voronețean* atestă o utilizare curentă. Sf. Apostol Pavel-Paul-Saul, pe calea convertirii, „aude glasul” lui Iisus (Nazareaninul) și întreabă: *cinre ești, Doamne?* (*Faptele Apostolilor*, fila 20^f, v. 7–10/4, p. 267), și altădată: *ce se făcū, Doamne? E Domnul dzise cătră menre* (*ibidem*, fila 20^f, v. 7–10/11–12) (aceleași replici în fila 39^f, v. 14–17/5–6, p. 305). Bineînțeles, vocativul *Doamne!* presupune un nom.-acuz. *Domn*, frecvent utilizat (46 de ocurențe în *Codicele Voronețean* și 100 în *Psaltirea Scheiană*). Invocarea *Doamne!* este însă mai frecvent atestată decât forma de nom.-acuz. „*Doamne!*”, „*Domnul (nostru)*” (numai la sg.) au avut mai întâi, cum am văzut, o semnificație religioasă, „*Dumnezeu*”, și abia mai târziu a intrat în uzul social, cu sensul „stăpân, proprietar” (cu forme de plural). *Domn* cu sens religios apare în sec. XVI foarte frecvent. Florica Dimitrescu (1973, p. 149) atestă 44 de ocurențe în *Codicele Voronețean*, 98 în *Psaltirea Scheiană*, 125 în *Evangeliarul slavo-român* (Petrovici–Demény 1971) și 167 (să se observe ordinea crescândă a cifrelor!) în

Liturghierul lui Coresi (Mareş 1969), ceea ce ar dovedi că folosirea termenilor *Domn*, *Doamne* este în legătură directă cu limbajul liturgic.

În ceea ce priveşte primul element al termenului *Dumnezeu*, avem a face cu transformarea fonetică **Domne* (din lat. DOMINE), în poziție nazală, non-accentuat, trecut la **Dumne* (cf. lat. BONITATEM > *bunătate*), precum, de ex., *Domnia Ta* > *dumneata* etc. – ceea ce ar dovedi originea latino-romană „autohtonă”. *Domn* cu sens „divinitate” și *Dumnidzău* apar și în dialectul aromân, ceea ce ar însemna că acești doi termeni aparțin românei comune (sec. IX). În schimb, *Dzeu* și *zău!* există numai în graiurile din nordul Dunării.

Compoziția *Doamne* și *Dzeu* o descoperim în textele rotacizante. În *Psaltirea Scheiană* (Candrea 1916, Ps. 9, v. 33, p. 15): *învie, Doamne Dzeul mieu, să se rădăce măra ta*, sau în *Psaltirea Hurmuzachi*: *în numele Domnului Dumnezeului nostru mări-ne-vem* (fila 15^v, Ps. 19/6, p. 102) și tot acolo (fila 27^t, Ps. 32, v. 12, p. 113): *ferice limba celui <ce>iaste Domnulu Dumnezeu* (în Candrea 1916: *fericată limbă ce lui iaste Domnul Dzeul lui*) etc. Ceea ce ar însemna că atribuirea termenului DOMINE (> *Doamne*) numelui Divinității provenea din formule ale limbajului ecleziastic românesc, precum a fost și termenul *Dumnezeu* pentru a manifesta un respect mai înalt.

Cât privește frecvența termenului *Dumnezeu*, singur, *Indicele lexical paralel* indică, în *Psaltirea Scheiană*, 59 de ocurențe, în *Codicele Voronețean*, 89, în *Evangheliarul* de la Sibiu (Petrovici–Demény 1971) 56, în *Liturghierul* lui Coresi (Mareş 1969) (în textele tipărite de Coresi, ocurențele cresc mult: 276, în *Tetraevanghelul* (1561), 218, în *Psaltirea slavo-română* (1577) și... 1 534 de ocurențe în *Cazania a II-a* (1581). Concluzia nu poate fi decât una singură: termenul *Dumnezeu* se „instalează” definitiv în limbajul cult bisericesc abia către sfârșitul sec. XVI, pentru ca să înlocuiască termenul *Dzeu*. Probabil acesta din urmă începea a fi confundat cu substantivul *zeu* „idol, zeitate „păgână” (pl. *zei*), atât de unii filologi, cât și de principalele dicționare ale limbii române (TDRG, Scriban). Eroarea identificării încetează însă, treptat, în cursul sec. XVI (cu excepția *Psaltirii slavo-române* și a *Codicelei Voronețean*, celelalte texte sacre vechi nu-l mai utilizează, cf. Dimitrescu 1973, p. 244). Dar cum a fost posibilă? Foarte probabil, din cauza omofoniei *Dzeu–zeu* și a apariției în sec. XVII (sau la sfârșitul sec. XVI) a substantivului *zeu* „idol” (absent din dialectul aromân). Faptul că *Psaltirea românească* (1570) amalgamează cei doi termeni (185 – *zeu*, 218 – *Dumnezeu*, Dimitrescu 1973, p. 244) s-ar putea să se datoreze trecerii din nord în graiurile din sud-estul Transilvaniei, unde *Dzeu* n-a existat vreodată. Pentru ca o frază precum *tu ești Zeu singur* (Toma 1976, p. 364) să fie înțeleasă altfel decât *tu ești singurul Dumnezeu* (Ps. 85) sau *Zeu mare e Domnul* (*ibidem*, p. 402) (modern: *Dumnezeu mare este*), nu poate fi posibil decât prin confuzia (*dz*)–*z* într-un cuvânt recent apărut (*zeu*) omofon cu *Dzeu*.

În orice caz, amalgamarea semantică *Dzeu–zeu* trebuie explicată. Faptul că încă în epoca tipăriturilor coresiene (sec. XVI) și a Reformei ea era posibilă

înseamnă că *Dzeu*, termen religios creștin, se găsea încă într-o oarecare circulație, iar *zeu* „idol” (adică „dumnezeu păgân”) își făcuse apariția. Exemplele *Zeu mare*, *Domnul* (Toma 1976, p. 402) și *Tu ești Zeul, spășitorul meu* (*ibidem*, p. 114) sunt deosebit de elocvente, pentru a înțelege confuzia termenilor. La care putem adăuga ceea ce se știe: trecerea în sudul Transilvaniei a manuscriselor rotacizante din nord și confuzia slovelor – și Z.

Un „indiciu” dă de gândit! În nordul–nord-vestul teritoriului dacoromân, totuși, *Dzeu* rezistă, oral în forma (*D*)zo, în locuțiuni-*figée* sau în compoziția termenului *Dumne(d)zo*. L-a semnalat TDRG (s.v. *zău*), l-au studiat cercetătorii dialectologi din Cluj. Este vorba de particula (*d*)zo!, în (*D*)zotecuște! „Dumnezeu să te țină” [sănătos], studiată de N. Drăganu (1920–1921; cf. și Petrovici 1943, Pătruț 1943) și în *ăște(d)zo!* „să te ajute Dumnezeu!”, menționat de TDRG. Foarte probabil, evoluția trebuie să fi fost *Dzău*, atestat în *Psaltirea Hurmuzachi* și în *Psaltirea Scheiană* (ex. slavă *Dzăului*, *Dzăul nostru* etc., trecut, prin monofonizarea /ăy/ > ó acc., la (*D*)zo (cf. transformarea inversă -ău > -o (accentuat sau nu), care apare în magh. *bíró* > rom. *birău*). Forma (*D*)zău se regăsește în restul teritoriului dacoromânesc în interjecția *zău!*, întărirea unei afirmații sau negații (cf. germ. *bei Gott*), precum *zău, așa! zău, nu-s de vină!* (vezi și TDRG) – în care Dumnezeu este luat de martor/garant că ceea ce se spune este adevărat. S-ar putea să fie o formulă orientală. O întâlnim și în *Faptele Apostolilor* (*Codicele Voronețean*), în vorbele Sf. Apostol Paul-Pavel: *eu, pre Dzeu, sânt jidovin*. În alte limbi romanice occidentale, afirmația se construiește cu adverbul *certo*, *certamente*. Forma (*D*)zo (sens afirmativ) este în ALR într-o arie transilvăneană, în partea de nord-vest, vest și centrul intra-Carpați (Crișana, Munții Apuseni, regiunea Târnavelor). (De notat că (*D*)zo și (*D*)zău nu apar decât în graiurile nord-dunărene (dacoromâne). DDA nu îl înregistrează.)

Această sumară excerptare a unor manuscrise rotacizante (traduse de pe originale încă necunoscute) a descoperit, în română, mai multe denumiri (și modalități de adresare) originare pentru Divinitatea unică, supremă: *Dzeu/Dzău*, *zău/zo*, *Dumnedzeu/dzău*, *Domn* (putem presupune a fi fost calchiate după slavonă). Constatăm însă că toate sunt de origine latină și sunt rezultatul unor transformări fonetice strict latino-romanice. *Dzeu* provine din lat. DĒUS (cu *d + y* > (*d*)z, precum DIES ((*d*)zi), lat. DOMĪNUS > *domn* (voc. DOMINE > *Doamne*), iar *Dumnedzeu*, o construcție alcătuită din *dumne* (< *domne < DOMINE) și -*dzeu*. Acești termeni fiind de origine latină, ne întrebăm unde sunt cei din greacă (de bună seamă difuzați în Scythia Minor)? Unde se găsesc termenii slavoni (*Bog*, *Gespod*)? Aceste întrebări ne orientează către ipoteza „românizării” slavismelor. Alt răspuns ni l-a sugerat profesorul Cesare Alzati: probabil că termenii grecești și slavoni circulau numai în cadrul strict ecleziastic, al unor oficiali liturgice în limbi neînțelese de poporeni credincioși „locali”. Aceștia utilizau limba latino-romană a populațiilor autohtone. Între termenii mai sus menționați sunt și aceia care serveau – spre rugăciune – credincioșilor (ORANTES), alături de cei bisericești, ai preoților

(PRESBYTERI). Am putea considera că – cel puțin – *Dzeu* < DĒUS, DOMINUS și *Doamne* < DOMINE aparțin celor ce se rugau, adică unor credincioși de limbă română. De altfel, *Dzeu/Dzău*, *Doamne!*, *Domn* sunt primii termeni atribuiți în invocarea Celui-de-Sus. În schimb, *Dumnezeu* pare să fi ajuns în uzul vorbirii comune prin preoți sau prin predici bisericești. De aceea, uneori, resimțim – și astăzi – termenul *Dumnezeu* cu o conotație semantică superioară față de *Doamne!* (cf. *Dumnezeule!*, față de *Doamne, iartă-mă!*).

Acești termeni de origine latină (calchiați/influențați sau nu de creștinări non-latine), ne pun o întrebare legitimă: **când** și **cum** au putut apărea în terminologia creștină românească? (Menționăm încă o dată că limbile romanice occidentale – vom vedea mai departe – nu posedă decât pe cale cultă (eclesiastică) DOMINE! și DOMINE-DEUS (it. *Domined(d)io*.) În Biserica latină, în locul lui DOMINUS „stăpân, superior (social)” se utilizează lat. SENIOR (de unde apelativul it. *Signore*, fr. *Seigneur* – care au relegat DOMINUS într-un semantism eclesiastic inferior: *Don*, titlu preoțesc, dar, în spaniolă, titlu reverențial social). Asemenea titluri sociale caracterizează Evul Mediu urban occidental². De aceea, poate, în Occident, limbajul religios are o conotație cultă, superioară față de limbajul vulgului: limba latină și urbanitatea și-au pus amprenta (de unde, bunăoară, necesitatea unor „volgarizzamenti” chiar pentru *Pater Noster*). Un creștinism urban, propagat de „sus în jos”, prin PRESBYTERI.

Față de acest creștinism latin cult, Biserica Orientală greco-latină (a Imperiului Roman constantinopolitan) pare a fi mai apropiată de credincioși, de ORANTES, straturi sociale umile: militari, sclavi eliberați sau nu, meseriași, „*petit peuple*” au constituit dintru început comunități pe care credea în Iisus îi aduna – atât în Orientul greco-balcanic, precum și în Occidentul mediteranean. În Orient, domnea și o anumită toleranță și lipsă de rigoare teologică: preoții, mai ales la sate, duceau o viață comună cu poporeni lor. O disciplină teologică și o catehizare introductivă confesional lipseau. Expresia credinței era, „popular”, mai liberă, de aceea, poate, mai profundă, mai autentică. În română, *Doamne!* < DOMINE! este dublat de *Dumnezeu* (DOMINE-DEUS), iar *Dzeu* < DĒUS apare, încă din primele atestări, alături de *Domn(ul)* cu același sens.

De aceea, este greu să datăm și să localizăm apariția acestor termeni latini ai denumirii Divinității creștine unice. Fiind latini, acești termeni ar putea să dateze după a doua încreștinare (după sec. IV) latină din provinciile romane imediat sud-dunărene.

Dar a fost această evanghelizare ajunsă din sud, în Transilvania atât de intensă încât să fi acoperit și zona de nord–nord-est a Transilvaniei și nordul

² Într-o interesantă lucrare (Simon–Benoit 1998, p. 111) se arată că țărmul mediteran al Galiei, Cartagina și litoralul nord-african au fost evanghelizate înainte de sfârșitul primului secol (deși existența unor biserici (paleocreștine) nu este atestată decât în a doua jumătate a sec. II). Creștinismul se limita la *pagani*, care rezistau convertirii. În nordul Dunării, în regiunea intracarpatină, țăranii au acceptat cu ușurință religia lui Iisus.

Moldovei (de unde ne-au parvenit textele rotacizante)? Tratatul fonetic al termenilor este românesc. De aceea, o datare a lor în epoca latino-romană a limbii române *in fieri* ar fi posibilă (sec. VIII–X): *Dzeu* < DEUS, *Dumne(d)zeu*, *Doamne!* prezintă evoluții fonetice românești (lat. *d + y > z* există în inscripții greco-latine din Dacia: *zaconus* < DIACONUS, *zonisos* < DYONISOS, Rosetti 1986). DĚUS > (*D*)zeu pare a aparține primelor evanghelizări (sec. III–V).

Dar perioada scripturilor noastre sacre – traduse din slavonă – începe abia din sec. XV–XVI, adică multe secole mai târziu, în nord, departe de zonele evanghelizărilor pontice și danubiano-carpatic.

5. DOMINUS este al doilea termen care-l denumește pe Cel-de-Sus. A-l numi pe Dumnezeu „Domn” este o inițiativă ebraică. După cum se știe, teologia ebraică interzicea a pronunța numele Supremei Divinități. Biblia recurgea la „Tetragrama YHWH, care nu se putea rosti, sau la termenul „Nume”, singurele „semne” teologic admise. Însă, după afirmațiile eminentului biblist Thomas Römer (2014, p. 37–67), *Biblia* ebraică a introdus – spre a putea fi menționată Divinitatea supremă – termenii *Elohim* și *'Adonāy*. Acesta din urmă avea sensul original „stăpân, domn”, fiind un termen reverențial de felul germ. (*mein*) *Herr*. *'Adonāy* avea avantajul unei vocalizări *a-o-a*, ca în ebr. sefard *ah-daw-nay*, ebr. ashkenazy *ah-doh-noi*, ceea ce sugera vocalele „Numelui” (*Yehova*). Un pertinent studiu al teologului Martin Rösel (2000, p. 5–8) explică această importantă inovație biblică. Titlul onorific de „stăpân absolut” este dat de evreii „eleniști” ai *Septuagintei* (sec. III î.Cr.), folosind termenul elenic *Kyriós* (*ó Theós*), dar a apărut și în *I Corinteni* a Sf. Apostol Paul-Pavel (deci sec. I d.Cr.). Dicționarul italian *Grande lessico del Nuovo Testamento* (ed. 1968, vol. IV, p. 1453–1454) afirmă că ebr. *'Adonāy*, a fost tradus (încă o dată) în sec. I î.Cr.–sec. I d.Cr. prin gr. *Despota* și *Kyriós*. Este probabil că atunci – sau puțin mai târziu – să fi apărut, tot în traducere, lat. DOMINUS. Astfel trece în noua religie creștină termenul ebraic *'Adonāy*, gr. *Kyriós*, cu sensul „superior, stăpân, patron”, devenind denumirea Divinității unice a primului creștinism. În *Evanghelia lui Marcu* apare și *Kyrie!*, forma invocativă (Marcu 7, 28). Iar Sf. Apostol Paul-Pavel, în aceeași *Epistolă I către corinteni*, extinde sensul lui *Kyrios–Kyrie!* la Iisus Hristos.

6. DOMINUS (vocativ DOMINE!) a trecut, odată cu primele traduceri ale *Septuagintei* greco-ebraice din Alexandria, în limba latină, înainte de anul 250, în Africa de nord³. Acolo, în Cartagina, se găseau doi mari intelectuali. Unul, ierarh creștin, Sf. Ciprian, episcop-martir (cca 210–258), celălalt, „păgân” convertit la creștinism, apologist-teolog, *Tertullianus Septimius Quintus* (155–222). Sf. Ciprian utilizase,

³ *Biblia* ebraică tradusă în greacă, la Alexandria, în sec. III î.Cr. de 70 (sau 72) de evrei „eleniști” (de cultură greacă), primită cu entuziasm în Alexandria, nu s-a bucurat, în Palestina, decât de „neîncredere” și de reacții „contrastante” – se specifică în *Septuaginta*. S-a cerut chiar o „revizuire” a *Septuagintei* și au apărut traduceri concurente (din partea evreilor palestinieni care voiau să fie corectată traducerea în greacă). *Septuaginta* a fost eliminată din cultul ebraic în anii 90–130 d.Cr. Adică 100 de ani înainte de a intra în uzul creștin!

încă prin 248–249, scriindu-și *Testimonia*, traduceri latine ale *Septuagintei*, cuprinse în *Vetus Latina*, care este considerată astăzi a fi unica mai veche traducere latină (se mai numește și „*Biblia africană*”) – traducerea *princeps* (Sf. Ciprian citează chiar 480 de versete din ea!).

Cel mai cunoscut translator al *Bibliei* alexandrine este însă *Tertulian* (155–222), care, cunoscând – și el – traduceri anterioare (fragmentare) cuprinse în *Vetus Latina* sau copii-manuscrite ulterioare, denumite în teologia creștină *Veteres Latine*, le-a „stilizat”, prin creații lexicale pentru conceptele biblice și printr-o terminologie latină corespunzătoare celei grecești-ebraice (Sf. Ciprian a stabilit, prin traducerea sa, mai ales partea culturală eclesiologică). *Tertulian* este creatorul latinei teologice creștine (Simon–Benoit 1998, p. 166–167). Astfel, ebr. *'Adonāy* – gr. *Kyrios* (voc. *Kyrie!*) au devenit lat. DOMINUS (voc. DOMINE!), încă pe când, la Roma, în sec. III, limba creștinilor era elina (cf. *ibidem*, p. 163)⁴. În limbile române, DOMINUS–DOMINE! apar mai întâi în limba italiană (antică). Dar atestările scriptice sunt mult mai târzii, abia în sec. XIII, în texte „toscanes și corsicane” (1236), în texte venețiene (1299) și în texte meridionale (1360–1370). Se atribuiau titluri unor personaje sociale „onorifice” „sus-puse” în societate: *d(omi)no Dando*, *d(omi)no Ugolino* (Corsica 1236), *cum d(omi)no Parente Vesconte* (Pisa, 1264) etc. (interesantă este definiția lui Dumnezeu dintr-un „Canzoniere” toscan din 1369: *lo 'mperador di tucto 'l mondo e(st) domino nel temporal, nell'altro e(st) apostolico, in quanto sia catholico*). Un asemenea „titolo onorifico” pentru Iisus apare în 1298; *el salvatore d(omi)no (Iesu) Cristo* (Toscana), iar, în aceeași regiune, *in ogni suo stato Cristo fu chiamato Domino e Signore, per dimostrare la sua generale e legitima signoria* (1342) (în Sicilia, 1367: *Domino nostro Jesù Cristo ci gloriamo*). Tot astfel, expresia *Domino concedente* (Pisa, 1330), un fel de „dacă o vrea Dumnezeu”. Se evidențiază, aici, alt aspect reverențial: sinonimia termenului DOMINUS cu SENIOR (it. *Signore*) (comparativ al lat. SENEX „bătrân”, care „intra” și în semnificația termenului ebraic *'Adonāy* și pe care o folosea Sf. Apostol Paul-Pavel în *Epistola I către Corinteni*. În italiană ar putea fi legat de *Signoria* „stăpânire administrativă”; cf. *Palazzo della Signoria*, la Firenze și Siena! Este evidentă originea cultă a acestor doi termeni (în italiana antică, REW, nr. 2741 indică DOMINUS > it. *donno!*).

Pentru limba română – precum vom vedea mai departe –, lat. DOMINUS > rom. *Domn*, DOMINE > rom. *Doamne* apar mai întâi în limbajul religios (*Domnul nostru Iisus Hristos* și *Doamne ferește!*). Mai târziu, *Domn* a devenit termen reverențial pentru conducătorul („Domnul”) țărilor românești (în sec. XIV). În română nu s-a utilizat niciodată termenul SENIOR.

⁴ M. Simon și A. Benoit (1998) susțin chiar că, odată cu expansiunea și instalarea creștinismului în partea occidentală a Imperiului Roman, se vedește o apariție a unei teologii creștine occidentale („*plus juridique, institutionnelle et réaliste*”), deosebită, „oarecum”, de cea a Orientului creștin, care dispunea de o teologie „*plus spéculative et mystique*”.

7. DOMINE! apare în italiană ca termen cult, folosit „*per rivolgersi a Dio*” (TLIO, s.v.) în aceeași epocă târzie (sec. XIII–XIV), în construcții precum it. *senza poter dire Domine, aiutami!* (Franco Sacchetti, sec. XIV) sau *Domine, dagli il malanno!* Nu putem ști dacă este un cultism învățat în Biserică sau un cuvânt italian transmis pe cale orală. Singura formă care ar fi putut fi legată, oral, de DOMINE! este it. *diamine*, în expresia *che diamine!*

8. În limba română, DOMINUS și DOMINE! au pătruns direct, pe cale orală. Îi găsim în expresii religioase invocative precum *Doamne, ajută!*, *Doamne, iartă-mă!*, *Doamne, păzește!*, dar și în construcția *Dumnezeu*.

Termenul *Domn* apare încă din primele texte manuscrise rotacizante (sec. XV–XVI) cu sensul de „stăpân” (cf. *și puse el domn casei sale* (Toma 1976, p. 140). Dar ocurențele în care *Domnul* (sing. art.) apare cu sensul „Dumnezeu” sunt majoritare. Ele apar și în alte texte tipărite de Coresi, precum *Tetraevanghelul* (1561) și *Cazania a II-a* (1581).

Domn(ul) este însă un termen reverențial echivalent cu *Dumnezeu* (*ce-o vrea Domnul – Ce-o vrea Dumnezeu*). Ulterior, Biserica, în liturghie, a introdus în sec. XVI și expresia *Domnul Dumnezeu* (adică de două ori DOMINUS!) – probabil și pentru că cinstirea Celui-de-Sus părea insuficientă (deși pare a fi un calc după gr. *Kyriós ó Theós!*). Lui „Dumnezeu” i se aplică titluri superioare, încă de pe când DEUS era considerat un SENIOR în creștinismul occidental. În italiana antică apare *mesenior D(omi)nideu* (1065; *Formula di confessione umbra*) sau *messer Dome-neddio*; *messer Iesu Cristo*, Ferrara, sec. XIV). De bună seamă, în exprimarea respectului înalt datorat Divinității, în unele medii ecleziastice, hiperreverența verbală nu mai cunoștea limite (Biserica le impunea?). În greacă, *kyrios ó Theós*, sau în română, s-a recurs numai la *Domnul Dumnezeu*, iar în franceză, unde lipsesc asemenea expresii, se folosește numai *Bon Dieu!*, *Grand Dieu*⁵.

9. Care este, în acest ansamblu denominativ, poziția creștinismului românesc? Limba română dispune, pentru a denumi Divinitatea unică, numai de termeni de origine latină: *(D)zeu*, *Domn* (vocativ *Doamne!*) și *Dumne(d)zeu* (cu formele derivate *Zău/Zo*). Între ei sunt însă deosebiri de observat la o atentă examinare. Mai întâi, diferențe de timp și de spațiu. *(D)zeu* este, fără îndoială, cel mai vechi termen, care a traversat timpurile, urmaș al lat. DĒUS. Confuzia ulterioară *Dzeu-zeu* „idol”, instalată atât de ușor în limba scrisă (în sec. XVI–XVII), trebuie, de asemenea, semnalată. *(D)zeu* continuă să supraviețuiască sub forma cea mai răspândită, interjecția *zău!* și într-o formă regională transilvăneană *(D)zo*.

Termenul *Dumne(d)zeu* pune și alte probleme. Construcția lui cuprinde elementele *Dumne-* și *-(d)zeu*, amândouă justificate – așa cum am văzut – de evoluția

⁵ În ceea ce privește termenul rom. *Domn* referitor la conducătorii țărilor românești, trebuie menționat că ei înșiși, *Domnii*, nu îndrăzneau a se autodenumi altfel decât *domini*, nu „împărat” (precum procedase Boris, „țar” – adică Caesar! al bulgarilor!), pentru că „împăratul” nu era decât *Împăratul* (*Caesar*) din Constantinopol (creștin sau turc otoman!) sau sus, în Cer, în „Împărăția lui Dumnezeu”.

fonetică românească – deci un cuvânt format în interiorul limbii române (este probabil la origine, un cuvânt cult, aparținând limbajului bisericesc). Dar concordanța construcției cu it. *Domineddio*, fr. *Dame-dieu*, prov. *Dom(p)nedau*, continuatoare ale lat. DOMINE-DEUS, dă termenului un statut aparte. *Dumne(d)zeu*, o construcție lexicală românească paralelă cu modele latino-romanice (în ciuda diferențelor liturgice Orient–Occident). Constatarea ne trimite la o epocă în care liturgia creștină era una singură, greco-latină, precum era Biserica lui Iisus în primele sale secole de existență evanghelică. Atunci când aveau loc și primele încreștinări ponto-danubiene. Termenul aparține și astăzi unui registru conotativ stilistic superior. Mai înalt-aulică decât *Dumnezeu* este compoziția *Domnul-Dumnezeu*, desigur creată în Biserică.

Acești termeni latini din română au fiecare un corespondent în liturgia grecească, (*D)zeu–Theós*, *Domn–Kyriós*, *Doamne!–Kyrie!*, *Dumnezeu–Kyrie-ó-Theós*. Tot astfel, în liturgia slavonă: *Bog*, *Gospod*, *Bože!*

10. Această constatare ne conduce spre căutarea unei explicații. Termenii precitați sunt fundamentali în religia creștină – și, de bună seamă au fost inculcați dintru început celor care se creștinau – dar... *în ce limbă* de cult? În Scythia Minor, cum știm, religia lui Iisus s-a propagat în limba elină (în sec. III) pe țărmurile vestice ale Pontului, din Helada balcanică (se vorbea greaca și, probabil, limba latină, dacă luăm în seamă inscripțiile tombale din Tomis).

Cea de a doua evanghelizare s-a desfășurat în vestul imediat sud-danubian al Daciei (*Ripensis*) și al Moesiei (Superior). Aceasta, în limba latină. Extinzându-se însă spre zonele nord-danubiene și intracarpatică, această încreștinare a atins treptat ținuturile intracarpatică – ex-Dacia Romana – unde, probabil, mai dăinuiau elemente izolate ale unui creștinism „dacoromân” – în limba latină *in statu nascendi*. Această a doua zonă a fost ferită de invazii „barbare” dinspre Răsărit – inclusiv de slavizarea ponto-danubiană începută prin sec. VI–VII, care cuprindea Scythia Minor, Moldova de sud și provinciile latinofone creștinate din sudul imediat al Dunării.

Constatăm însă că, în nordul carpatic al spațiului transilvan, ne întâmpină, în sec. XV–XVI, texte sacre traduse din slavonă care atestă utilizarea unei terminologii creștine românești constituite. Așadar, acolo denumirile Divinității unice creștine se exprimau în termeni fundamentali de origine latină, dar, alături de aceștia, elemente slavone caracteristice limbajului liturgic slavo-bizantin (*D)zeu*, *Dumne(d)zeu* sunt latino-romanici (DEUS, DOMINE-DEUS) (vezi mai sus), iar *Domn(ul)*, *Doamne!*, care nu apar în limbajul ecleziastic romanic occidental, sunt creații românești. Ceea ce trebuie însă luat în seamă este corespondența acestor ultimi termeni (latini) românești cu elemente slavone: *Domn(ul)*, precum sl. *Gospod*, *Doamne!*, precum *Bože!* (cf. rom. *ce-o vrea Domnul, Doamne, iartă-mă!*), în uz bisericesc (*Doamne, miluiește!*) sau în vorbirea comună.

Cu alte cuvinte, textele sacre românești manuscrise folosesc un limbaj liturgic cu termeni fundamentali românești de origine latină și cu termeni slav(on)ii.

Termenii latini pot să fi fost introduși odată cu antica evanghelizare în limba latină (sec. IV–V) și păstrați în cult, dar prezența termenilor slav(on)ji este mai greu de explicat într-o zonă carpatică îndepărtată de regiunile slavizante ponto-danubiene (din sec. VII).

11. Cum a fost posibilă constituirea acestui limbaj religios latino-slav pe care îl întâlnim în textele din sec. XV–XVI?

Disponem de un singur indiciu: *spațiul creștin intracarpatic (Transilvania)*. Și de faptul că *acolo* în nordul carpatic al Transilvaniei și al Moldovei s-au descoperit texte religioase în limba română cu un limbaj creștin aproape deplin format.

Distanța în timp este sec. IV–VI – sec. XV–XVI. Ce s-a petrecut în această regiune din nordul Transilvaniei și al Maramureșului și al Moldovei în acest timp? Trebuie deci să luăm în seamă faptul că ținuturile intracarpatică ale Transilvaniei erau deschise spre vest–nord-vest și sud-vest, spre „pusta” Pannonică, iar spre nord, spre zonele Moraviei slavo-catolice. Or, aceste regiuni au aparținut (până prin sec. IV–V) „prefecturii” romane Illyricum. Această zonă a fost divizată, în 395, între Roma și Constantinopol. „Dieceza” *Pannonia secunda* a fost înglobată în „prefectura” Italia (depinzând de Roma), iar „diecezele” Dacia (Ripensis, Mediterranea), Moesiile (Superior, Inferior) și Macedonia rămân în „prefectura” Illyricum (cu capitala Sirmium), care trece în Imperiul Roman de Răsărit (grecofon). Pannonia și-a continuat însă viața ecleziastică latină, obedientă Romei. De Pannonia (Superior) s-a legat însă zona încreștinată de Metodiu și Kiril (în sec. IX și sec. X) a Moraviei Mari (*Velka Morava*), în rit și catolic și slav (Kiril și Metodiu cereau Romei ca limba slavilor să fie admisă ca „limbă sacră”). Se deschide, astfel, în vest–nord-vestul Transilvaniei o largă zonă de creștinătate – care a putut *însoți* și *susține* creștinismul autohton existent (propagat într-o versiune sumară) în Transilvania (în ce măsură era implicată aici și slavo-bizantinizarea nu putem ști). Dar, în aceeași timp, în nord-est a avut loc alt eveniment de seamă: creștinizarea kneazului Vladimir (și al knezului „rus”) adică a Ucrainei (888) (Rutenia). Această ultimă adeziune la religia creștină s-a efectuat însă în ritul bizantin-constantinopolitan, dar în limba slavă (slavona).

12. Așadar, o „centură” de regiuni creștine, de limbă latină și de limbă slavă, supuse Romei sau supuse Bizantinilor, *înconjurau* teritoriul Transilvaniei de la vest–nord-vest și nord (din zona Crișurilor și Tisa în Carpații nordici și Galiția). Prin contact sau sub influența – chiar cu contribuția – acestor creștinisme tardive (sec. IX–XI) *s-a dezvoltat și s-a consolidat* creștinismul românesc din Transilvania. Acesta și-a păstrat termeni fundamentali latino-romanici (de ex. numele latine ale Divinității unice) din primele încreștinări (sec. IV–V), dar și-a adăugat termeni slav(on)ji, din contactele cu creștinismul slavo-bizantin, la sud și la nord. Se constituie în *Transilvania* limbajul liturgic latino-slav românesc. Se conservă termeni de origine latină, se *românizează* (calchiază) termeni slavi bisericești sau se introduc slavisme ecleziastice (slavone). În această liturghie slavo-bizantină, românească,

apar, cum am văzut, termeni latini (pentru Divinitatea unică), alături de termeni slav(on)i. Textele traduse din slavonă ne pun în fața unui limbaj liturgic românesc constituit (am notat că denumirile dumnezeirii sunt, *toate*, de origine latină).

13. Cum a fost posibilă această evoluție a limbajului creștin al românilor (de la paleo-creștinismul originar latin la textele traduse)? De unde au provenit pătrunderea masivă a elementelor slav(on)e într-o regiune despre care nu putem ști dacă a avut legături cu slavizarea latinității ponto-danubiene din sud? *Nu cumva din contactele cu slavitatea creștină nordică din Moravia și Rutenia?*

O ipoteză este posibilă⁶. În legătură (contact) cu zone slave din nordul Transilvaniei, înseamnă o „extindere” către nordul Carpaților a ariei creștine intracarpatică. Acolo se găseau centre – și latine, și slave – ale creștinismului, precum am văzut mai sus. Regiunile din Carpații de nord erau bi- sau chiar pluri-confesionale, ținând seama de faptul că Moravia „Mare” era slavo-catolică, iar rutenii din Ucraina erau slavo-bizantini. Acolo se găsea – se știe – o instituție ecleziastică importantă: Mănăstirea Sf. Mihail din Peri. Un centru religios care, deși era „stavropighie” bizantin-ortodoxă, adăpostea traducători din latină și din slavonă (poate și pe aceia care au tradus și în limba română), „amestecând” cu curaj confesiunile tradiționale cu indicațiile teologice ale Reformei (cărțile sacre în limba „înțeleasă” de credincioși). Prezența, în nordul spațiului intracarpatic transilvan a traducătorilor de cărți sacre în românește poate fi o dovadă în acest sens. Dar și mai doveditor este faptul că, în aceste traduceri din slavonă, slaviștii români (Pandele Olteanu a fost primul) au descoperit elemente lexicale slave nordice, *morave* și rutene. Prin creștinismul din Transilvania românească au intrat în contact latinitatea originară a primelor încreștinări nord-dunărene cu centrele creștinătății tardive din nordul Carpației, ale Moraviei Mari și ale Ucrainei rutene. Ținutul Maramureșului, nordul Transilvaniei și nordul Moldovei constituie, astfel, a treia zonă creștină românească. De acolo, din Transilvania, *s-a revărsat* creștinismul constituit spre sud (Muntenia sud-carpatică) și spre răsărit (Moldova „Țării de Sus”).

Împreună cu paleocreștinismul din Scythia Minor (sec. III) și din Illyricum, din sudul imediat al Dunării, acest creștinism transilvan-carpatic s-a subordonat Bisericii Orientale. Astfel creștinismul românilor a devenit *singurul* creștinism latino-romanesc supus al Patriarhiei Bizanțului. Astfel – credem – au ajuns românii să fie considerați „latinii Bizanțului”. Mai corect ar fi să fie incluși într-o zonă a

⁶ Anumite constatări etimologice ne-ar permite să ne gândim cel puțin la o „infiltrație” a slavității nordice-răsăritene în terminologia creștină românească. Versiunea Luca Stroici a rugăciunii *Pater Noster – Otče Naš* conține câțiva termeni slavoni-„răsăriteni” (ruteni): *a mântui (mântuiește-ne), viclean (vicleanul), sățios (sățioasă)* (probabil și alții), care nu se găsesc în versiunile din Transilvania. *Părintele Nostru* trimis de Luca Stroici în Polonia nu era același cu *Tatăl Nostru* din Transilvania – deși, de bună seamă, avem ca sursă slav. *Otče Naš*. Pare-se, primul provenea din regiunile creștine nord-estice – ale rutenilor –, iar celălalt, din creștinismul reformat transilvan propulsat din Europa Centrală. Examenul slavistic – verificarea acestei ipoteze – rămâne încă un deziderat.

unor încreștinări succesive latino-slave-bizantine seculare. A unui creștinism perpetuu.

*

Un post-scriptum. Există, dialectal, în română, și un termen ecleziastic... grecesc. Nu putem ști dacă este direct transmis din greacă sau face parte din liturghia catolică, cea care îl folosește, rest din liturghia elină. Este vorba de gr. *Kyrio Eleison* (lat. *Miserere, Domine!*, rom. *Doamne, miluiește!*) devenit în vorbirea populară românească *Chiraleisa*. Glosarea lexicologică a termenului este variabilă. TDRG, s.v. îl semnaleză în Moldova, cu sensul „fâșii de pânză care împodobesc, pentru Bobotează, crucea”. Scriban îl explică prin „duh rău”, „spirit nefast” (!). Atestări apar în *Descriptio Moldaviae* a lui Dimitrie Cantemir și în opera lui Ion Creangă. Termenul mai apare în zona graiurilor din nordul și nord-vestul Transilvaniei (cf. Drăganu 1920–1921, Pătruț 1943, Petrovici 1943 ș.a.). Dar *Chirale(i)sa* nu are legătură cu tematica articolului nostru.

BIBLIOGRAFIE

- Bovon 2007 = François Bovon, *Des noms et des nombres dans le christianisme primitif*, Cambridge, Harvard University, 2007.
- Candrea 1916 = *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII, traduse din slavonește*. Edițiune critică de I.-A. Candrea, vol. I, II. *Textul și glosarele*, București, Editura Socec & Comp., 1916.
- Costinescu 1981 = *Codicele Voronețean*. Ediție critică de Mariana Costinescu, București, Editura Minerva, 1981.
- DDA = Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*. Ediția a doua augmentată, București, Editura Academiei RSR, 1974.
- Dimitrescu 1973 = Florica Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1973.
- Drăganu 1920–1921 = N. Drăganu, *Zo te cuște* [sic], în DR, I, 1920–1921, p. 308–312.
- Gheție–Teodorescu 2005 = *Psaltirea Hurmuzaki*, vol. I. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Laporte 2001 = Jean Laporte, *Les Père de l'Eglise*, vol. II. *Les Pères grecs*, Paris, CERF, 2001.
- Mareș 1969 = *Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Al Mareș, București, Editura Academiei R.S.R., 1969.
- Pătruț 1943 = Ioan Pătruț, *A custa în graiul bănățean*, în DR, X/2, 1943, p. 361.
- Petrovici 1943 = Emil Petrovici, *Zo te custe!*, în DR, X/2, 1943, p. 354–355.
- Petrovici–Demény 1971 = E. Petrovici, L. Demény (ed.), *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553*, București, Editura Academiei RSR, 1971.
- REW = Wilhelm Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. 3., vollständig neuarbeitete Auflage, Heidelberg, C. Winter Universitätsbuchhandlung, 1935.
- Römer 1974 = Thomas Römer, *L'invention de Dieu*, Paris, Seuil, 1974.
- Rösel 2000 = Martin Rösel, *'Adonāy: warum Gott „Herrn: genannt wird*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2000.
- Rosetti 1986 = Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. Ediție definitivă, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.

- Scriban = August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, edițiunea întâia, Iași, Institutu de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.
- Simon–Benoit = Marcel Simon, André Benoit, *Le Judaïsme et le Christianisme antique. D’Antiochus Épiphane à Constantin*, Paris, Presses Universitaires de France, 1998.
- Stietencron (ed.) 1975 = H. von Stietencron (editor), *Der Name Gottes*, Düsseldorf, Patmos, 1975.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. 3., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, vol. I–III, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000, 2003, 2005.
- Texte românești* = *Texte românești din secolul al XVI-lea*, I. *Catehismul lui Coresi*, II. *Pravila lui Coresi*, III. *Fragmentul Todorescu*, IV. *Glosele Bogdan*, V. *Prefețe și epiloguri*. Ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon. Coordonator Ion Gheție, București, Editura Academiei RSR, 1982.
- TLIO = *Tesoro della lingua italiana delle origini*.
- Toma 1976 = Coresi. *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei RSR, 1976.

ON THE NAMES FOR DUMNEZEU (GOD) IN ROMANIAN
(Abstract)

The article discusses names of sacred characters in the Holy scriptures, especially the name for the unique Divinity, *God*, in Romanian and in the other romance languages from the perspective of the Romanian christianism. The author refers first of all to the Romanic descendants of the Latin DEUS and DOMINUS (and its vocative DOMINE) presenting in detail their situation in Romanian, from the religious texts in the 16th century (the rhotacizing texts and Coresi’s printings) to their nowadays dialectal spreading, according to ALR (*Romanian Linguistic Atlas*): *Dzeu (Dzău)*, *Zo*, *Dumne(d)zeu*, *Dumne(d)zo*, *Domn(ul)* (vocative *Doamne*) and concludes that, from this point of view too, the Romanian christianism seems to belong to an interference Greek-Latin area, so as “we remained, spiritually, Greek-Byzantine, but speaking a neo-Latin western language”.

Cuvinte-cheie: creștinism românesc, *Deus*, *Dominus (Domine)*, *Zău*, *Zo*, *Doamne*.
Keywords: Romanian Christianity, *Deus*, *Dominus (Domine)*, *Zău*, *Zo*, *Doamne*.

28 bis Rue Pouchet
75017 Paris,
France